

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Г.В.Ветрова

*(кандидат історичних наук, старший викладач,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)*

В статье рассматриваются изменения, которые произошли в правовом статусе, социально-экономическом положении крестьянства после отмены крепостничества. Рассмотрены условия формирования буржуазии, ее социальный и национальный состав. Проанализированы динамика роста рабочего класса, источники его формирования, условия труда.

The article examines changes which occurred in the field of the legal status and social-economic conditions of the peasantry after the abolition of revealed. The manuscript considers the legal conditions of the bourgeoisie forming, its social and national structure in the Southern Ukraine. The qualitative changes in the growth of the working class in the southern provinces, the sources of its forming, its working and living conditions have been analyzed.

У другій половині XIX ст. відбувалося становлення основних верств суспільства, притаманних добі капіталізму. Здійснювалася диференціація селянства, формувалися нові верстви – буржуазія та робітництво. Зміни у соціальній структурі населення у пореформену добу досліджували Ю.Гончаров (1), В. Крутиков (2), Т. Лазанська (3, 4, 5, 6), Г. Турченко (7) та інші. Однак проблеми соціальної мобільності на Півдні України донині не стали предметом детального наукового дослідження. Потребують подальшого вивчення регіональні особливості становлення буржуазії, джерела її формування, національний склад основних соціальних верств, майнове розшарування селянства, його правове та матеріальне становище, джерела формування робітництва.

В результаті ліквідації кріпацтва селяни отримали особисту свободу та право вільно розпоряджатися своїм майном, земельні наділи у безстрокове користування за викуп, вони могли відкривати промислові та торговельні підприємства, віддавати дітей у навчальні заклади, вступати на службу, переходити в інші верстви суспільства. Реформа не змогла істотно поліпшити правове становище селянства. Селяни залишилися податним станом. Вони були зобов'язані впродовж перехідного періоду виконувати повинності на користь поміщика, сплачувати викупні суми та подушну подать, виконувати рекрутську повинність. Тілесні покарання скасували лише у 1904 р. Виплату викупних платежів припинили у 1906 р. Як поміщицькі, так і державні селяни, поземельний устрій яких регламентувався законом 1866 р., ставали власниками землі після сплати викупу.

Усвідомленням перспективи втратити робочу силу, необхідну для обробки землі у величезних за розміром маєтках, пояснювалося намагання поміщиків Півдня зменшити селянські наділи до мінімальних розмірів. У вигляді відрізків селяни втратили близько 30% землі, якою вони користувалися до реформи (8,109). У Катеринославській губернії 100% селянського населення отримали наділи менше 5 дес. на рев'язку душу, у Херсонській – 81% (9,307). Більше чверті селянства південних губерній не одержали наділів, унаслідок чого третина господарської площі селянського двору в пореформенний період припадала на орендну землю (10,303-304; 8,99). Державні селяни опинилися після реформи у кращому становищі, ніж поміщицькі. У південних губерніях середній розмір наділу колишніх державних селян повинен був дорівнювати 7 десятинам (10,140).

Унаслідок недостатнього забезпечення селянства землею, недоступності для більшості селян оренди та високих цін на землю перехід до ринкових відносин супроводжувався у південноукраїнському селі процесами соціальної диференціації та занепадом багатьох селянських дворів. Характерною для селянських господарств була недостатня кількість сільськогосподарського інвентаря, робочої худоби, тиск непосильних податків. У пореформену добу степові губернії перетворилися на провідний колонізаційний район Російської імперії, що пояснювалося наявністю тут значної кількості необроблюваних земель, гострим попитом на робочу силу, високою заробітною платнею та відносно низькими цінами на землю. В результаті колонізації регіону спостерігалось збільшення кількості селянського населення, що загостило проблему землезабезпечення селянства (11,17). Наприкінці століття у Катеринославській та Херсонській губерніях близько 40% селянства сіяли до 5 дес. або не мали посіву взагалі, а третина всіх господарств не мала робочої худоби (12,67;13,35;14,59). Щоб нагодувати свою родину, селянин був змушений шукати додаткових заробітків, отримати які він міг шляхом продажу

своїї робочої сили. Таким чином, частина незаможного селянства перетворювалась у так званих “робітників з наділом” (15,43).

У той же час заможна частина селянства, невелика за кількістю група, концентрувала у своїх руках землю, інвентар, робочу і продуктивну худобу, а головне – втягувалась у товарне виробництво завдяки продажу надлишків виробленого зерна. У пореформену добу відбулося зростання землеволодіння у заможних селянських господарствах за рахунок купівлі земель дворянського стану. Куплена селянами земля наприкінці XIX – на початку XX ст. складала на Півдні близько 25% земельного фонду, що було більше ніж будь-де в Україні (8,296). Середняцький прошарок у цей час був нестабільним і поступово зменшувався. Отже, у селі відбувався процес розкладу успадкованої від феодальної епохи верстви селян та складання якісно нових груп населення, властивих капіталістичному суспільству.

Помітне місце у соціальній структурі населення та економіці Півдня України посідала в означений період одна з найголовніших верств капіталістичного суспільства, зайнята підприємницькою діяльністю, – буржуазія. Урядова економічна політика сприяла розвитку торговельно-промислового підприємництва всіх верств населення. Так, положення від 1 січня 1863 р. “Про мито за право торгівлі і інших промислів” і закон від 9 лютого 1865 р. надали представникам усіх станів рівні можливості у зазначеній сфері. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу (16,96-97). В той же час існували обмеження на зайняття оптовою та роздрібною торгівлею у великих масштабах, на відкриття фабрик та заводів, що залишалось переважним правом купців. Тільки наприкінці XIX ст. для заняття підприємницькою діяльністю стало не обов'язковим купувати гільдійське посвідчення, достатньо було викупити промислове посвідчення певного розряду (3,92-93).

На Півдні України у пореформений період відбувалося активне формування торговельної буржуазії, переважна більшість якої зосереджувалася у торговельно-промислових центрах, повітових і губернських містах. Ядро цієї верстви становили купці, які займалися торгівлею ще у дореформений період. З 60-х рр. до торгівлі також активно залучалися представники інших прошарків суспільства.

Великими торговельними центрами у пореформену добу стають портові міста Херсонської губернії – Одеса, Миколаїв, Херсон. Чисельність власників торговельних фірм Херсонщини зросла в останньому десятиріччі XIX ст. із 160 до 292 осіб, тобто майже удвічі. Вони становили 35% власників України. Більшість торговців здійснювала свою діяльність в Одесі. Значна частина торговельної буржуазії не мала чітко вираженої станової приналежності (купецькі родичі, спеціалісти різних професій), що свідчило про відмирання наприкінці XIX ст. значення становості. Цей феномен був породженням космополітичної Одеси. Джерелами формування буржуазії були також купці, почесні громадяни, міщани та іноземні піддані (4,12-13;17,294-296,456-483). Більше половини всіх власників склали представники єврейської національності, третина закладів належала грекам, німцям та іноземним капіталістам (17,294-296,456-483).

За останнє десятиріччя XIX ст. на Катеринославщині спостерігалось двократне зростання чисельності власників торговельних підприємств (з 25 до 54 осіб), близько половини з яких належали, як і раніше, до стану купців. Схильність до торгівлі виявили представники міщан, селян, дворян, почесних громадян та інтелігенції (4,12-13;17,87-91). Власниками переважної більшості торговельних закладів були євреї, що було пов'язано з тим, що південні губернії України входили до “межі постійної єврейської осілості”, затвердженої царським урядом наприкінці XVIII ст. (18,198-200).

Представники великої торговельної еліти нерідко займалися кредитно-фінансовими операціями. На Півдні функціонували великі банкірські дома, які посідали важливе місце у фінансовому та економічному житті регіону. Банківськими справами займалися представники єврейської та грецької торговельної еліти, тобто мало місце зрощення банківського і торговельного капіталів. До складу засновників фінансових установ, як правило, входили вихідці з привілейованих станів, які мали можливість розпоряджатися значними грошовими ресурсами.

Пореформена доба характеризувалася швидким розвитком промисловості на Півдні, внаслідок чого відбулося збільшення чисельності індустріальної буржуазії. Відомості про кількісний та соціальний склад промисловців наприкінці XIX ст. подає “Указатель фабрик и заводов Европейской России” П.А. Орлова та С.С. Будагова. У список включено тільки ті підприємства, річне виробництво яких становило не менше 2 тис. крб.

Промислова буржуазія у пореформений період була всестановою. Важливим джерелом її формування залишалися купці (26,2%). Проте у порівнянні з дореформеним періодом, підприємницька активність купецтва знизилася, що пояснювалось скасуванням третьої гільдії, ліквідацією у 60-х роках обмежень у торговельно-промисловій сфері для податних станів, переходом частини купців до категорії почесних громадян (19,34-744; 5,67;3,255;).

На буржуазію перетворювалася та частина дворянства, яка займалася підприємництвом ще до реформи і продовжувала розширювати й удосконалювати виробництво у своїх закладах. У той же час

більшість представників дворянської верстви не мали досвіду підприємницької діяльності. В результаті реформи 1861 р. вони зазнали значних матеріальних втрат, внаслідок чого питома вага дворянської верстви серед промисловців у порівнянні з 1833 р. наприкінці XIX ст. скоротилася удвічі (5,2%) (3,255;19,34-744).

Значна питома вага непривілейованих станів (33,2%) була свідченням того, що на буржуазію перетворювалися вихідці з різних прошарків суспільства. З розвитком капіталізму в сільському господарстві верства буржуазії поповнювалася вихідцями із селянства (5,7%). Проте їх обмежені фінансові можливості часто ставали перешкодою для зайняття підприємницькою діяльністю. Підприємництвом активно займалися міщани (19,2%). Одним із джерел формування буржуазії були також представники технічної інтелігенції (1,5%). Багато з них надавали перевагу акціонерній формі підприємництва. У південних губерніях до підприємницької діяльності залучалися нащадки німецьких колоністів (6,8%) та численні іноземні піддані (8,3%) (3,255;19,34-744).

Одним із стимулюючих факторів формування буржуазії стало заснування акціонерних підприємств. Згідно з “Указателем акционерных и торговых домов Российской Империи” у 1900 р. на Катеринославщині діяло 84 акціонерні товариства, 50 з яких були засновані за участю іноземного капіталу (17;20). У порівнянні з 1833 р., коли тут не було зафіксовано товариств, і з 1890 р., коли їх було всього 7, відбулося значне збільшення кількості таких підприємств (3,255;19). На Херсонщині наприкінці XIX ст. функціонувало 49 промислових акціонерних товариств, 33 з яких було засновано у 90-ті рр. (17;20). Вагому роль у заснуванні акціонерних товариств на Херсонщині відігравав іноземний капітал, за участю якого було відкрито 20 підприємств (17).

Упродовж останнього десятиріччя XIX ст. чисельність торговельно-промислової буржуазії у південноукраїнських губерніях збільшилась у десять раз (з 864 до 8 024 осіб). Якщо порівняти дані за 1833 р. з тими, що наведені на рубежі XIX – XX ст., то можна помітити зростання чисельності буржуазії у 74 рази (зі 108 до 8 024 осіб). Темпи зростання цієї верстви в Україні були значно нижчими (3,255;19,60). На зламі століть питома вага буржуазії Катеринославської та Херсонської губерній становила 38,5% у загальноукраїнському масштабі (19,60). За своєю структурою буржуазія поділялася на дрібних, середніх та великих капіталістів. У складі підприємців південних губерній переважала середня буржуазія, питома вага якої становила тут близько 90% (2,60).

Внаслідок розвитку капіталістичної промисловості, транспорту, сільського господарства у регіоні йшов процес формування верстви робітників, що жили із заробітної платні, яку одержували за продаж робочої сили. Робітництво формувалося за рахунок збіднілого селянства, родин робітників, а також у результаті соціального розшарування в кустарній промисловості.

У пореформений період відбулося збільшення промислового робітництва та його концентрація на великих підприємствах. У 1860 – 1897 рр. чисельність промислових робітників на Україні зросла з 85 тис. до 226 тис. чоловік або більше ніж удвічі (21,97;22,23). За цей період у Херсонській губернії чисельність промислових працівників збільшилась з 5,4 тис. до 82 тис. або у 15 разів, у Катеринославській – з 5,4 тис. до 84 тис. або у 15,5 разів (23,2-91;24,158). В той же час зростання цієї верстви населення на Україні становило всього 2,6 рази. Зростання чисельності робітництва у важливих фабрично-заводських центрах Півдня України доходило до 4,9 – 7,7 раз, що було пов'язано з розвитком капіталістичних відносин та технічним переворотом в основних галузях промисловості регіону (25,609).

Найбільшу питому вагу серед населення в Україні у 1897 р. мало робітництво Степової України. У цьому регіоні воно складало 32% усього самостійного населення, на Лівобережжі цей показник становив 23,6%, на Правобережній Україні – близько п'ятої частини самостійного населення (26, 19,22). Катеринославщина і Херсонщина були лідерами за чисельністю промислового робітництва на Україні у видобувній промисловості, у галузі виплавки та обробки металів, обробки деревини, мінеральних речовин, харчовій промисловості (23,2-91). В цих губерніях було зосереджено майже 40% усього промислового робітництва України (26, 19,22).

У процесі розвитку промисловості поступово почалося становлення постійних кваліфікованих кадрів робітників, формування яких відбувалося головним чином за рахунок українців і росіян. Основним місцем виходу робітників Півдня російського походження були Центральні райони Росії. У розвинених у промисловому відношенні південноукраїнських губерніях відсоток прийшлого робітництва був вищий, ніж в інших регіонах України.

У пореформену добу поряд з промисловою складалася величезна армія сільськогосподарського робітництва. Поширення найманої праці у сільському господарстві було закономірним явищем. Унаслідок малоземелля, високих орендних та купівельних цін на землю, податкового тягаря селяни були змушені вдаватися до продажу своєї робочої сили, щоб забезпечити свої родини засобами для існування. Важливими джерелами формування сільськогосподарського найманого робітництва на Півдні України було бідне місцеве селянство, а також прийшли робітники з українських та російських центральних

чорноземних губерній. Розвиток капіталістичного зернового виробництва на Півдні при недостатній кількості робочих рук посилював залежність капіталістичних землеробських господарств від праці прийшлих робітників. Кількість такого робітництва у південних губерніях збільшилася з 300 тис. у 50-х рр. до 600 тис. наприкінці XIX ст. У той же час місцеві робітники становили тут 300 тис. чол. (27,51;28,121). Отже, переважання прийшлого робітництва серед найманих працівників було характерною рисою формування сільськогосподарського робітництва на Півдні.

Наймани сільськогосподарські робітники за своєю структурою розподілялися за терміном найму, професійним складом, статево-віковими ознаками. На Півдні перевага віддавалася поденним та тимчасовим робітникам, що було пов'язано з перевагою рільництва над тваринництвом та нестабільними кліматичними умовами, наслідком яких було різке коливання врожайності (28,94). Що стосується професійного складу, то 85% сільськогосподарського робітництва було зайнято у рільництві, що було пов'язано з розвитком зернового товарного виробництва (26,140-141). Якщо до поширення сільськогосподарської техніки основне групування працівників відбувалося не за професійними ознаками, а за фізичною силою, що відповідало віку і статі, то застосування машин викликало попит на кваліфікованих робітників, а також збільшило використання дешевої праці жінок і дітей.

Для формування системи організації праці фабрично-заводського робітництва у 80-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. було вироблено низку законодавчих актів, які регламентували тривалість робочого дня, розмір заробітної платні, надання працівникам медичної допомоги, соціальне страхування тощо. Для фабричного законодавства цього періоду була характерна слабка ефективність унаслідок відсутності чітких каральних санкцій, особливо по відношенню до підприємців. Відносини найму робочої сили у сільському господарстві регламентувалися „Положенням про найом на сільські роботи” від 12 червня 1886 р. (29,2893). Цей законопроект хоча і будувався на прогресивних засадах, проте мав ряд недоліків, головним із яких було схвалення нерівноправності роботодавця та робітника.

До введення у дію названих законодавчих актів і навіть після того тривалість робочого дня на підприємствах сягала від 12 до 20 годин на добу, в результаті втомлені робітники не встигали відновити сили, що відображалось на стані їх здоров'я та продуктивності праці. Активно застосовувалася жіноча та дитяча праця як значно дешевша. Оплата праці фабрично-заводських робітників знаходилася на низькому рівні. Найбільшу зарплату отримували працівники металургійної та гірничовидобувної галузей промисловості. Проте, порівнявши розмір річної заробітної плати та видаткову частину бюджету працівників, можна зробити висновок, що середня робітнича сім'я отримувала зарплатню на рівні або менше прожиткового мінімуму. Разом із тим наявність значних промислових потужностей на Півдні сприяла вищому рівню заробітної платні, ніж в інших районах країни (30,93;7,33).

Антисанітарія та високий травматизм на підприємствах призводили до частих захворювань робітників, що спричиняло економічні збитки підприємцям. У 1884 р. було затверджено устав Товариства допомоги гірнякам Півдня Росії, що свідчило про усвідомлення власниками підприємств необхідності надання робітникам компенсації у випадку травмування або загибелі на виробництві. На урядовому рівні тільки у 1903 р. було ухвалено законопроект, який зобов'язував підприємців надавати допомогу скаліченим робітникам та їхнім родинам (6, 122,126).

Отже, у пореформену добу в ході капіталістичної модернізації відбулися соціальні зміни у складі населення Півдня України. В регіоні активно формувалися такі основні верстви індустріального суспільства, як буржуазія та робітництво, здійснювався процес соціальної диференціації селянства. Особливістю південноукраїнських губерній було те, що процеси капіталістичної модернізації тут проходили інтенсивніше, ніж в інших регіонах України, а зміни у соціальній структурі, процес переходу від аграрного суспільства до індустріального відбувався динамічніше.

Перспективи подальшого дослідження цієї проблеми пов'язані з визначенням політичної ролі буржуазії, ставлення робітництва до влади.

1. Гончаров Ю.М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX в. – М., 1999.
2. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – №3.
3. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) – К., 1999.
4. Лазанська Т. Торговельні дома України на межі двох століть (1892-1914 рр.) // Історія України. – 2003. – № 31-32.
5. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №2.
6. Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2000.

7. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південь України: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): [історичні нариси]. – К., 2003.
8. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90 ті рр. XIX ст.). – К., 1959.
9. Мельник Л.Г. До історії робітничого класу України (Передпролетаріат на початковій стадії промислового перевороту). – К., 1970.
10. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведенным реформы 1861 г.: (60-е гг. XIX ст.). – К., 1959.
11. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923.
12. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965.
13. Книпович Б.Н. К вопросу о дифференциации русского крестьянства. – СПб, 1912.
14. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.-1904 г.). – К., 1955.
15. Якименко М.А. Селянська колонізація Південної України у другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1987. – № 2.
16. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981.
17. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / [под. ред. В.А. Дмитриева – Мамонтова]. – СПб, 1905. – Т. 2.
18. Список поселений в губерниях черты еврейской оседлости, в коих может быть допущено свободное жительство евреев // Полный свод законов Российской империи. – Т. IX / [составлен А.Л. Саатчианом]. – СПб, 1911.
19. Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России / [составлено по официальным сведениям департамента торговли и мануфактур за 1890 г.]. – СПб., 1894. – (Материалы для фабрично-заводской статистики).
20. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов: в 2 т. / [под. ред. В.А. Дмитриева – Мамонтова]. – СПб, 1905. – Т. 1.
21. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – I половина XIX ст.). – К., 1958.
22. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. – К., 1968.
23. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.: в 2 т. – СПб, 1906. – Т.1.
24. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму: в 2 т. – К., 1924. – Т.1.
25. Ленин В.И. Полное собрание починений: [издание пятое]. – М., 1975. – Т. 3: Развитие капитализма в России.
26. Порш М. Робітництво України: [нариси по статистиці праці]. – К., 1912.
27. Трехбратов Б.А. Наемный труд в с/х юга России в период капитализма: [учеб. пособие]. – Краснодар, 1980.
28. Десятников І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці XIX – на поч. XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2004.
29. Положение о найме на сельские работы // Полный свод законов Российской империи. – Т. XII / [составлен А.Л. Саатчианом]. – СПб, 1911.
30. Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини XIX першої половини XX ст.: дис... доктора іст. наук.: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2002.